

- а) до 1 га – 108 об'єктів (25,41 % від загальної кількості);
- б) 1-5 га – 91 об'єкти (21,41 % від загальної кількості);
- в) 5,1-10 га – 31 об'єктів (7,29 % від загальної кількості);
- г) 10,1-25 га – 64 об'єктів (15,06 % від загальної кількості);
- д) 25,1-50 га – 47 об'єктів (11,06 % від загальної кількості);
- е) 50,1-100 га – 32 об'єктів (7,53 % від загальної кількості);
- є) 100,1-250 га – 27 об'єкти (6,35 % від загальної кількості);
- ж) 250,1-500 га – 8 об'єктів (1,88 % від загальної кількості);
- з) 500,1-1000 га – 6 об'єктів (1,41 % від загальної кількості);
- и) 1000,1-2500 га – 4 об'єкти (0,94 % від загальної кількості);
- ї) 2500,1-5000 га – 4 об'єкти (0,94 % від загальної кількості);
- к) 5000,1 – 10000 га – 2 об'єкт (0,47 % від загальної кількості);
- л) 10000,1 – 25000 – 1 об'єкт (0,24 % від загальної кількості).

Висновки. Структурно-функціональні особливості розподілу 439 об'єктів природно-заповідної мережі Східного Поділля площею 66730,48 га і рівнем заповідності 2,52% у вимірі біогеографічної системи свідчать, що вона не є оптимальною. Для цього треба створити біоцентрично-мережеву, географічно-репрезентативну мережу заповідних об'єктів, зважаючи на геоботанічне, фізико-географічне і лісотипологічне районування України [1-4]. Для цього необхідно вдосконалення системи управління заповідною галуззю на основі моніторингу, аудиту, менеджменту біорізноманіття регіону, запропонувати шляхи реалізації програми “Екологічної мережі Східного Поділля” на основі створенням перспективних заповідних об'єктів з врахуванням принципів еколого-просвітницької діяльності, посилити заходи щодо підвищення рівня екологічної освіти і культури на місцевого населення на природно-заповідних територіях, залучити громадськість щодо впровадження у практику принципів збереження біоландшафтного різноманіття, заповідних об'єктів, формування, оптимізації й реалізації регіональної екомережі, підвищення ролі екологічного туризму, раціонального природокористування та сталого розвитку Східного Поділля.

Список використаних джерел

1. Мудрак О.В. Еталони природи Вінниччини / О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак, В.М. Поліщук та ін. [Монографія] // За заг. ред. О.В. Мудрака. – Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД” 2014. – 532 с.
2. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа: навч. посіб. / С.Ю. Попович. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
3. Природоохоронне законодавство України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> – Назва з екрану
4. Департамент агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької ОДА: веб-сайт. URL: <http://www.vin.gov.ua/dep-apr>. (дата звернення: 3.04.2019).

УДК 504.6(477.44)

Ю.М. Круцук, студент спеціальності “Екологія”, ступеня вищої освіти “Магістр” КВНЗ
“Вінницька академія неперервної освіти”.

ПЕРСПЕКТИВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ

На основі різноманітних принципів і підходів та запропонованої методики визначено перспективи формування регіональної екологічної мережі Шаргородського району в межах Вінницької області на основні оптимізації природно-заповідного фонду. Встановлено, що наразі необхідно провести оптимізацію землекористування з метою формування цілісної, функціонально-завершеної, структурно-репрезентативної, соціально-спрямованої регіональної екомережі, яка б розв'язувала не лише проблеми збереження біоландшафтного різноманіття, а й постійно мала соціально-економічну користь для місцевого населення, поліпшувала умови його життя, тим самим заклала підвалини сталого розвитку території.

Ключові слова: біотичне різноманіття, ландшафтні комплекси, природно-заповідний фонд, регіональна екомережа.

Постановка проблеми. Оптимізація природно-заповідного фонду в контексті реалізації регіональної екологічної мережі, розробка наукових основ раціонального природокористування, збереження біотичного різноманіття й унікальних і репрезентативних ландшафтів має стати одним із пріоритетних напрямів стратегії сталого розвитку на Східному Поділлі.

Матеріали й методи досліджень. На основі картографічних матеріалів, архівних, краєзнавчих, фондкових й літературних джерел, каталогів, практичного (натурного обстеження), польових щоденників, методичних рекомендацій проведено оптимізацію природно-заповідного фонду в межах Шаргородського району Вінницької області.

Методи досліджень – аналітичні, описові, порівняльні, експедиційні, статистичні, польові, літературно-картографічні, ключових ділянок, ландшафтно-екологічні, моніторингу.

Предмет дослідження: об'єкти і території природно-заповідного фонду Шаргородського району Вінницької області в структурі регіональної екомережі.

Результати досліджень. Збалансований (сталий) розвиток – загальна концентрація стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їхню потребу в безпечному і здоровому довкіллі. Збалансований розвиток – це керований розвиток, основою його керованості є системний підхід та сучасні інформаційні технології, які дозволяють дуже швидко моделювати різні варіанти напрямків піднесення, з високою точністю прогнозувати їхні результати та вибрати найбільш оптимальний. З екологічної точки зору збалансований розвиток має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність всієї біосфери. Більш того, поняття «природних» систем і ареалів проживання можна розуміти широко. Основна увага приділяється збереженню здібностей до самовідновлення і динамічної адаптації таких систем до змін, а не збереження їх у деякому «ідеальному» статичному стані. Деградація природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і втрата біорозмаїття скорочують здатність екологічних систем до самовідновлення, самоочищення і саморегуляції [5].

Природно-заповідний фонд (ПЗФ) є основною формою територіального збереження природної спадщини і охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення та використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Природно-заповідні об'єкти і території (ПЗОіТ) виконують роль банку генофонду рослинного і тваринного світу, адже вони створюються, насамперед, на ділянках, що вирізняються багатством флори і фауни, їх різноманіття. Унікальність, різноманітність, неповторність, контрастність, оригінальність, індивідуальність, атрактивність, дефіцитність, багатство – ось ціла низка визначень, що характеризують ПЗОіТ. Вони є полігоном для здійснення наукового моніторингу довкілля. Рекреаційна діяльність, створення сприятливих екологічних умов для людини також нерозривно пов'язані з розвитком ПЗОіТ кожного регіону. Зараз доведено, що вартість екологічних і рекреаційних функцій природних ресурсів, а також темпи росту значимості цих функцій значно вищі, ніж сировинних. Тому роль ПЗФ в житті суспільства надзвичайно важлива і багатогранна [4].

Упродовж останніх століть територія Вінницької області зазнала значного антропогенного впливу, внаслідок чого площі, зайняті під природними біоценозами, були знищені антропогенними екосистемами. На Вінниччині немає вищих категорій ПЗФ – біосферних і природних заповідників, метою створення яких є збереження зникаючих видів флори і фауни, а також охорона і відтворення фонового стану розвитку екосистем. Отже, з огляду на інтенсивність використання природних ресурсів в області першочерговим є заповідання обстежених ділянок, що значно підвищують флористичну, фітоценотичну рідкісність і репрезентативність її природно-заповідної мережі [2, 4].

Вирішення проблеми збереження біотичного і ландшафтного різноманіття на біосферному рівні бере початок із регіональних природно-заповідних мереж, які є своєрідним «каркасом» екорівноваги природних систем. ПЗОіТ виконують роль банку генофонду рослинного і тваринного світу, адже вони створюються, насамперед, на ділянках, що вирізняються багатством флори та фауни і їх різноманіття.

За фізико-географічним районуванням України (2005) Шаргородський район входить до Придністровсько-Східно-Подільської і Середньобузької лісостепової області Дністровсько-Дніпровського лісостепового краю лісостепової зони Східноєвропейської рівнинної ландшафтної країни [3].

За геоботанічним районування території України (2003) Шаргородський район відноситься до Центральноподільського округу грабово-дубових і дубових лісів та суходільних лук Української лісостепової підпровінції Східноєвропейської лісостепової провінції дубових лісів, остепнених лук і лучних степів Лісостепової підобласті Євразійської степової області [1].

Шаргородський район – адміністративно-територіальна одиниця у південно-західній частині Вінницької області. Його площа – 113679 га, або 4,2% від території області. До його складу входять м. Шаргород та 62 населених пункти, всі вони підпорядковані одній міській і 31 сільським радам. Розташований за 90 км від Вінниці і за 27 км від залізничної станції Ярошенка. Через Шаргородський район протікають такі річки Мурашка, Мурафа, Дербчинка, Вовчанка. Район багатий на будівельні матеріали, насамперед, на вапняковий камінь, залягання якого виявлено в районі сіл Джурин, Сапіжанка, де вже впродовж 70-ти років триває його промисловий видобуток, пісок. Ґрунти переважно сірі, світло-сірі, опідзолені. Клімат помірний. Лісистість 14,3% від загальної площі території району. Шаргородський район межує з Тиврівським, Тульчинським, Томашпільським, Чернівецьким, Могилів-Подільським, Муровано-Куриловецьким, Барським, Жмеринським районами. Адміністративний центр – м. Шаргород. Населення становить 56661 (на 1.01.2018) [8].

У досліджуваному районі кількість об'єктів і територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) – 10, фактична площа ПЗФ становить 190,72 га, що складає 0,17% від загальної площі. У Шаргородському районі знаходяться 10 заповідних об'єктів: 1 ботанічний заказник місцевого значення; 3 ботанічні пам'ятки природи місцевого значення; 2 гідрологічні пам'ятки місцевого значення; 3 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення; 1 заповідне урочище [4, 7].

“Копистири́н” – ботанічний заказник місцевого значення. Розташований у долині (заплаві) р. Мурафа, на околицях (між) селами Кописти́рин і Федорівка. Оголошений відповідно до Рішення Вінницького облвиконкому №263 від 25.10.1990 р. Користувачі – Кописти́ринська сільська рада. Площа становить 146,4 га. Клімат території є помірно континентальним. Для нього характерне тривале, нежарке літо, і порівняно недовга, м'яка зима. Середня температура січня становить -5,5°... -6°С, липня +19°...+19,5°С. Річна кількість

опадів складає 500-525 мм. Охороняється цінна ділянка унікальної природної водно-болотної рослинності, серед якої найбільшу цінність має популяція латаття білого (*Nymphaea alba*) – багаторічна водяна трав'яниста кореневищна рослина родини лататтєвих, окремі екземпляри якої живуть до 22 років. Єдина рослина, яка мільйони років без будь-яких морфологічних змін існує у флорі України. Територія заказника знаходиться у заплаві р. Мурафа (на правому березі). У заплаві знаходиться водно-болотна рослинність, де домінує осокою низькою, тут поширена заплавно-лучна рослинність. Трапляються характерні для цієї місцевості види тварин: зайці, лисиці, ховрахи, вужі, гадюки, ящірки. У зарослій водоймі гніздяться дикі качки, лиски. На території заказника дозволено регульований випас великої рогатої худоби [4].

“Гікорі білий” – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення. Розташована біля с. Деречин (Джуринське лісництво кв. 33, діл. 9). Оголошений відповідно до Рішення Вінницького облвиконкому №371 від 29.08.1984 р. Користувачі – Деречинська сільська рада. Площа – 0,09 га. Група з 9 дерев цінної рідкісної породи-гікорі білого віком більше 70 років, висотою 12 м і діаметром стовбурів 16-22 см. Клімат території помірно континентальний. Для нього характерне тривале нежарке літо і порівняно недовга, м'яка зима. Середня температура січня становить – 6°C, а липня +19°C. Річна кількість опадів – понад 500 мм [2].

“Віковий дуб” – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення, площею 0,01 га. Розташована на території Гибалівської сільради (Івашковецьке лісництво, кв. 89 діл. 6). Оголошений відповідно до Рішення Вінницького облвиконкому від 29.08.1984 р. № 371. Користувачі – Могилів-Подільське державне підприємство “Могилів-Подільське лісове господарство”. Охороняється окремий екземпляр дуба звичайного віком більше 300 років, висотою 26 м, діаметром стовбура 130 см [4].

“Алея сосни Веймутової” – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення, площею 0,1 га. Розташована на території Деречинської сільської ради (Джуринське лісництво, кв. 26 діл. 8). Оголошений відповідно до Рішення Вінницького облвиконкому від 29.08.1984 р. № 371. Користувачі – Могилів-Подільське державне підприємство “Могилів-Подільське лісове господарство”. Цінна алея з 30-ти дерев рідкісної в області породи сосни Веймутової віком понад 100 років [2].

Джерело “Південне вікно” – гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення, площею 0,1 га. Розташована на території с. Конатківці (долина р. Остриця). Оголошений відповідно до рішення Вінницького облвиконкому від 29.08.1984 р. № 371. Користувачі – СТОВ “Конатківське”. Охороняється цінне джерело цілющої ґрунтової води, яке живить р. Острицю. Джерело має лікувальні властивості [4].

Джерело “Федірчик” – гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення, площею 0,1 га. Розташована на території с. Конатківці (долина р. Остриця). Оголошений відповідно до рішення Вінницького облвиконкому від 29.08.1984 р. № 371. Користувачі – СТОВ “Конатківське”. Охороняється великодебітне джерело ґрунтової води, що має водорегулююче значення [2].

“Рахнянський парк” – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, площею 17,9 га. Оголошений відповідно до Рішення облвиконкому №371 ВІД 29.08.1984 р. Користувачі – Рахнівсько-Лісова сільська рада. Ландшафтний парк, що заснований у першій половині 19 ст. В парку зростає 50 видів деревно-чагарникових порід, в тому числі сосна чорна і Веймутова, горіх чорний, смерека гребінчаста, модрина європейська, ялина звичайна, дугласія зелена і ряд найкрупніших на території України ясенів і лип віком понад 300 років, тополі та інші. Є ставок та малі архітектурні споруди [4].

“Деречинський парк” – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, площею 14,7 га. Оголошений відповідно до Рішення облвиконкому №371 ВІД 29.08.1984 р. Користувачі – Деречинська сільська рада. Ландшафтний парк, що заснований у першій половині 19 ст. В парку зростає 40 видів деревно-чагарникових порід, в тому числі вікові дуби, сосна чорна, горіх чорний, гікорі білий, смерека сибірська, модрина європейська, ялина звичайна, липа повстяна і ряд багаторічних ясенів і тополь [2].

“Федорівський парк” – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, площею 4,3 га. Оголошений відповідно до Рішення облвиконкому №371 ВІД 29.08.1984 р. Користувачі – Федорівська сільська рада. Ландшафтний парк, що заснований у другій половині 19 ст. В парку зростає 60 видів деревно-чагарникових місцевих та інтродукованих порід, в тому числі вікові дуби (дуб пірамідальний), тис ягідний, сосна чорна і Веймутова, ялина срібляста, смерека сибірська, модрина європейська, ялина звичайна і ряд багаторічних ясенів [4].

“Михайлівське заповідне урочище” площею 7,2 га. Оголошене відповідно до Рішення облвиконкому №384 від 18.08.1983 р. Користувачі – Могилів-Подільське державне підприємство “Могилів-Подільське лісове господарство” (Джуринське лісництво кв. 9, діл. 2). Охороняється високопродуктивна лісова ділянка з участю штучно створеного насадження дуба звичайного і ясена віком 90 років [2].

Одним із стратегічних підходів до збереження біорізноманіття у Шаргородському районі є формування локальної екомережі, яка має забезпечити територіальну єдність системи природних і напівприродних територій, збереження природних екосистем, видів рослинного і тваринного світу, їх популяцій та середовищ існування, а також зберегти та підтримувати природні шляхи, їх міграції й поширення.

Висновок. Існуюча мережа ПЗФ не забезпечує достатньою мірою збереження ландшафтно-біотичного різноманіття Шаргородського району. Для цього є необхідним розширення ПЗФ за рахунок існуючих об'єктів і територій, підвищення їх статусу і створення нових на основі цінних для заповідання ділянок. Звідси, необхідністю часу є визначення сучасного екологічного стану ландшафтів і окремих природних компонентів на територіях району, а також в межах існуючих заповідних об'єктів і територій. Проведення

подальших наукових досліджень дасть можливість не тільки виявити перспективні для резервування території, але й допоможе встановити доцільність перебування в складі ПЗФ природоохоронних територій різних рівнів.

Список використаних джерел

1. Дідух Я.П. Геоботанічне районування України та суміжних територій / Я.П. Дідух, Ю.Р. Шеляг-Сосонко // Український ботанічний журнал – 2003. – Т. 60, №1. – С. 6–17.
2. Заповідні об'єкти Вінниччини. – Вінниця: Велес, 2005. – 104 с.
3. Маринич О.М. Фізична географія України : підручник / О.М. Маринич, П.Г.Шищенко. – К.: Знання, 2005. – 511 с.
4. Мудрак О.В. Еталони природи Вінниччини / О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак, В.М. Поліщук та ін. [Монографія] // За заг. ред. О.В. Мудрака. – Вінниця: ТОВ “Консоль”, 2015. – 540 с.
5. Мудрак О.В. Стратегія збалансованого розвитку Вінницької області: екологічна складова: Навчально-метод. посіб. / О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак. – Вінниця, ФОП Корзун Д.Ю., 2013. – 84 с.
6. Розбудова екомережі України / за ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка. – К., 1999. – 127 с.
7. Сучасний стан і майбутні перспективи природно-заповідного фонду України [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://metodportal.net/node/76419>.
8. Шаргородський район [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

УДК 502.211:582]:504.61

О.В. Лукаш, д.б.н, професор кафедри екології,
О.І. Яковенко, аспірант,
Г.В. Данько, аспірант,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені
Т.Г. Шевченка

ФІТОЦЕНОТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЕГРАДАЦІЇ ЛЕСОВИХ ОСТРОВІВ ТА ПІСКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Причини механічної деградації земель пісків та лесових островів Чернігівського Полісся, є як природні процеси, так і надмірне посилення антропогенного тиску з ХІІ ст, яке триває донині. Показано, що наслідками деградації лесових островів та пісків Чернігівського Полісся є полегшення заносу діаспор синантропних видів, а як наслідок – адвентизація рослинності та її апофітизація. Наведено приклади фітоіндикації механічної деградації земель та адвентизації фітоценозів. Запропоновано агрономічні, фітомеліоративні та заборонні заходи, спрямованих на захист від деградації земель та рослинності.

Ключові слова: Чернігівське Полісся, лесові острови, піски, рослинність.

Ерозійні процеси заважають функціонуванню екосистем і господарській діяльності людей. Сучасні ландшафти Чернігівського Полісся формувалися в середньо- і пізньочетвертинну епоху. В ландшафтній структурі цієї території переважають ландшафтні комплекси поліського типу (63% площі регіону). Значне (до 18%) поширення мають ландшафтні комплекси з лісостеповими рисами. Вони трапляються фрагментарно і властиві так званим лесовим островам. Ці ландшафтні комплекси поширені на північ від річки Десни смугою.

В Чернігівському Поліссі ерозійні процеси у найбільшій мірі мають місце на лесових островах [1], а також пісках. Лесові острови Чернігівського Полісся вищі від оточуючих місцевостей і мають різну площу: Березнянсько-Менсько-Сосницький – 1012 км², Рікинсько-Чернігівський – 508 км², Седнівсько-Тупичівський – 246 км², Михайло-Коцюбинський – 130 км². Грунтовий покрив лесових островів складають сірі та темно-сірі легко-суглинисті ґрунти. Борові піски поширені в долині річок Дніпро, Десна та їх приток.

Матеріали для статті були зібрані під час польових досліджень протягом 2008-2017 років. В ході роботи було проведено польові ландшафтознавчі та геоботанічні описи. Використовувалися різночасові топографічні карти та космоснімки території лесових островів. Для з'ясування причин механічної деградації земель використаний історіографічний метод.

За палеоботанічними даними [3] у пізньольодовиковий та післяльодовиковий періоди на території лесових островів, як і Чернігівського Полісся в цілому, переважали широколистяні ліси. За даними археологів [2], освоєння людиною території лесових островів почалося близько 2000 років тому. За результатами археологічних досліджень відомо, що з кінця ХІІІ - початку ХІV ст. лісовий тип ландшафтів лесових островів замінюється ландшафтом полів та пасовищ. Інтенсивний і тривалий розвиток землеробства на лесових островах став визначальним чинником розвитку механічної деградації ґрунтів. Антропогенне навантаження на лесові острови посилювалося у кінці ХІХ – початку ХХІ ст. Використання важкої сільськогосподарської техніки та порушення режиму оранки земель на схилах сприяли локальному руйнуванню ґрунтового покриву. Механічні деградаційні процеси ґрунтів лесових островів Чернігівського Полісся виявляються у формі ерозії та суфозії.